

Pregled općeg političkog stanja u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, kasnije Kraljevini Jugoslaviji

Ivana Žebec Šilj

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb
ivana.zebec@pilar.hr

SAŽETAK: Povodom stote obljetnice ujedinjenja Države Slovenaca, Srba i Hrvata s Kraljevinom Srbijom u radu se prikazuju politička situacija i odnosi tijekom međuratnoga razdoblja u Kraljevini SHS i Kraljevini Jugoslaviji. Rad panoramski prikazuje jugoslavensku međuratnu povijest, a budući da je promatrano razdoblje »gusto« važnim događajima, pozornost se usmjerava na nekoliko tzv. žarišnih točka. Kronološki, rad započinje s Prvim svjetskim ratom i završava slomom Kraljevine Jugoslavije.

Ključne riječi: *Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca; Kraljevina Jugoslavija; Vidovdanski ustav; diktatura; kralj Aleksandar; Oktroirani ustav; centralizam; integralno jugoslavenstvo*

Uvod

Ideja o stvaranju zajednice južnoslavenskih naroda potječe još iz razdoblja ilirizma, a od polovice XIX. stoljeća središte te ideje bilo je u Hrvatskoj.¹ Prvi svjetski rat doživljen je kao realna mogućnost za osamostaljenje Hrvatske i ostalih južnoslavenskih krajeva od Austro-Ugarske Monarhije. Već prije početka rata hrvatski politički prvaci dogovorili su se s političkim predstavnicima iz ostalih južnoslavenskih krajeva da će u slučaju rata emigrirati kako bi političku javnost zemalja sile Antante upoznali sa svojim težnjama te kako bi pripremili plodno tlo za akciju osamostaljenja od Austro-Ugarske Monarhije.² Nakon što je Italija potpisala tajni Londonski ugovor sa silama Antante 26. travnja 1915., prema kojem je za ulazak u rat na strani Antante trebala

¹ O razvoju jugoslavenstva u Hrvatskoj u XX. st. vidjeti: Ljubomir Antić, »Nacionalna ideologija jugoslavenstva kod Hrvata u dvadesetom stoljeću«, u: *Hrvatska povijest u XX. stoljeću*, Zagreb 2006.

² U Splitu su se potkraj 1913. Ante Trumbić (Hrvatska stranka prava iz Dalmacije), Josip Smodlaka (Napredna stranka Dalmacije), Nikola Stojanović i Atanasije Šola (srpski političari iz Bosne i Hercegovine) dogovorili o odlasku u inozemstvo kako bi poradili na ujedinjenju svih južnoslavenskih naroda. Usp. Hrvoje Matković, *Povijest Jugoslavije: 1918-1991, hrvatski pogled*, Zagreb 1998., str. 27.

dobiti dijelove istočne jadranske obale, hrvatski političari u emigraciji Ante Trumbić, Frano Supilo, Ivan Meštrović, Hinko Hinković, Franko Potočnjak i drugi okupljeni oko inicijative za osnutak odbora emigranata iz Austro-Ugarske Monarhije osnovali su 30. travnja 1915. u Parizu Jugoslavenski odbor na čelu s Antom Trumbićem. Cilj Jugoslavenskoga odbora bio je oslobađanje južnoslavenskih zemalja unutar Austro-Ugarske Monarhije i ujedinjenje sa Srbijom i Crnom Gorom.³ Vlada Kraljevine Srbije na čelu s Nikolom Pašićem, kada je bilo riječi o suradnji s Jugoslavenskim odborom, držala se veoma rezervirano. Naime, Pašić je isticao kako ujedinjenje južnoslavenskih naroda u postojećim uvjetima ima vrlo malo izgleda, odnosno postojale su dvije mogućnosti: malo rješenje (proširenje Srbije na Vojvodinu, Bosnu i Hercegovinu, južni Jadran i dijelove Hrvatske s većim udjelom srpskog stanovništva) te veliko rješenje (zajednička država sa srpskom dominacijom). Isto tako, bilo je neslaganja o načinu ujedinjenja te uređenju buduće zajedničke države.

Do početka 1918. razbijanje Austro-Ugarske Monarhije nije bilo u cilju zemljama sile Antante, kao niti stvaranje jugoslavenske države. Kada je 1917. godine boljševička revolucija srušila Rusko Carstvo, uvidjela se potreba stvaranja tzv. higijenskoga kordona, koji bi činile nove države nastale raspadom Austro-Ugarske Monarhije, a koji bi štitio od širenja ideja Oktobarske revolucije s istoka, te ujedno bio prepreka njemačkom posezanju prema istoku. U tim novim okolnostima vlada Kraljevine Srbije donekle je prihvatila mogućnosti stvaranja zajedničke države te je 1917. pozvala na sastanak Jugoslavenski odbor. Tada potpisana Krfska deklaracija odredila je naziv zajedničke države, Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, koja će biti ustavna i parlamentarna monarhija pod dinastijom Karadorđevića. O obliku državnoga uređenja, tj. hoće li biti centralistički ili federativno uređena, nije postignut dogovor, no zaključeno je da će to odlučiti Ustavotvorna skupština nakon ujedinjenja.⁴

Tijekom 1918. u južnoslavenskim dijelovima Austro-Ugarske Monarhije sve očitija postaje potreba nacionalne koncentracije, odnosno zajedničkoga političkoga djelovanja prema stvaranju zajedničke države s Kraljevinom Srbijom izvan Monarhije. U tom ozračju u Zagrebu su se u ožujku sastali predstavnici onih hrvatskih političkih stranaka koje su zastupale jugoslavenski program s predstavnicima Jugoslavenskoga kluba.⁵ Na sastanku je potpisana Zagrebačka rezolucija, kojom se zahtijevala narodna neovisnost i na demokratskim načelima uređena država Slovenaca,

³ Opširno o djelovanju Jugoslavenskoga odbora u: Milada Paulova, *Jugoslavenski odbor, povijest jugoslavenske emigracije za svjetskog rata od 1914-1918.*, Zagreb 1925; Vaso Bogdanov, Ferdo Čulinović, Marko Kostrenčić, (ur.), *Jugoslavenski odbor u Londonu, u povodu 50-godišnjice osnivanja*, Zagreb 1966.

⁴ Neda Engelsfeld, *Povijest Hrvatske države i prava, Razdoblje od 18. do 20. stoljeća*, Zagreb 2002., str. 264–265.

⁵ Od hrvatskih stranaka i skupina koje su zastupale jugoslavenski program isticale su se Starčevićeva stranka prava (milinovci), Socijaldemokratska stranka Hrvatske i Slavonije te skupina oko listo-

Hrvata i Srba. Početkom listopada 1918. *ad hoc* je osnovano Narodno vijeće Hrvata, Slovenaca i Srba sa središtem u Zagrebu, nestranačko tijelo svih Južnih Slavena u Monarhiji⁶ kojemu je predsjednik bio Anton Korošec, a prvi potpredsjednik Ante Pavelić (stariji). Poslije se Narodnom vijeću pridružila i Hrvatsko-srpska koalicija te je njezin predsjednik Svetozar Pribićević imenovan drugim potpredsjednikom Narodnoga vijeća.⁷ Na sjednici Hrvatskog sabora 29. listopada 1918. donesena je odluka da se prekidaju sve državnopravne veze hrvatskih zemalja s Austro-Ugarskom Monarhijom te da se proglašavaju neovisnom Dalmacija, Hrvatska i Slavonija s Rijekom koje, s ostalim jugoslavenskim zemljama, do tada pod austrougarskom vlašću, stupaju u zajedničku Državu Slovenaca, Hrvata i Srba. Zajednička država bila je provizorij do ujedinjenja s Kraljevinom Srbijom i Crnom Gorom. Na istoj sjednici Narodno vijeće proglašeno je vrhovnim tijelom, a tadašnji ban Antun Mihalovich izvršnu je vlast predao Narodnom vijeću. Nešto poslije Jugoslavenski odbor bio je ovlašten zastupati međunarodne interese Države Slovenaca, Hrvata i Srba.⁸ Spomenuti događaji unijeli su novosti u rješavanje južnoslavenskoga pitanja, posebno u odnose između srbijanske vlade i Jugoslavenskoga odbora.

Prvi pokušaj ujedinjenja Države SHS i Kraljevine Srbije zbio se početkom studenoga 1918. u Ženevi. Ženevskim sporazumom predviđeno je konfederativno uređenje zajedničke države, privremeno do saziva Konstituante. Međutim, ubrzo nakon povratka u Beograd, srbijanska vlada opozvala je taj sporazum. Stanje u Državi SHS bilo je prilično teško jer su talijanske snage, sukladno Londonskom ugovoru, započele okupaciju jadranske obale, a Vojvodina je izglasala ujedinjenje s Kraljevinom Srbijom. Također, unutrašnje stanje u državi bilo je ozbiljno ugroženo nezadovoljstvom širokoga sloja seljaka i gradskoga pauperiziranoga stanovništva, koje je dodatno potencirano posljedicama rata. U studenom je Narodno vijeće odlučilo u pomoć pozvati Antantne jedinice i srbijansku vojsku jer Država SHS nije imala nikakvu oružanu snagu. Srbijanska vojska odazvala se pozivu i sredinom listopada ušla na teritorij Države SHS. Politička grupacija okupljena oko Hrvatsko-srpske koalicije, na čelu sa S. Pribićevićem, smatrala je da neodgodivo i žurno treba

va *Novine, Glas Slovenaca Hrvata i Srba*. Jugoslavenski klub bio je parlamentarno predstavništvo narodnih zastupnika iz slovenskih zemalja, Istre i Dalmacije u bečkom Carevinskom vijeću.

⁶ Više o osnutku i djelovanju Narodnog vijeća u: Zlatko Matijević, »Narodno vijeće Slovenaca Hrvat i Srba u Zagrebu, Osnutak, djelovanje i nestanak (1918./1919.)«, *Fontes: izvori za hrvatsku povijest*, br. 14, 2008., str. 35–66; Isti, »Sirenski zov Balkana. Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu (1918./1919.)«, *Hrvatska između slobode i jugoslavenstva* (zbornik radova; ur. Tomislav Jonjić, Zlatko Matijević), Zagreb 2009., str. 15–54.

⁷ Narodno vijeće sastojalo se od Plenuma, Središnjeg odbora i Predsjedništva kao tijela zajedničke vlasti. Osim toga, bile su pokrajinske vlade za Hrvatsku i Slavoniju, za Dalmaciju te Bosnu i Hercegovinu. Usp. N. Englesfeld, *Prvi parlament Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca*, Zagreb 1989., str. 15.

⁸ H. Matković, *Povijest Jugoslavije*, str. 50.

pristupiti ujedinjenju s Kraljevinom Srbijom.⁹ Zato se 27. studenog 1918. u Beograd uputilo izaslanstvo Središnjega odbora Narodnoga vijeća, na čelu s potpredsjednicima A. Pavelićem i S. Pribičevićem, s pripremljenim Naputkom.¹⁰ Članovi Odbora uputili su Adresu regentu Aleksandru Karađorđeviću 1. prosinca 1918., u kojoj su navedene samo neke ideje iskazane u Naputku. U odgovoru na Adresu regent Aleksandar proglasio je ujedinjenje Srbije sa zemljama Države Slovenaca, Hrvata i Srba u jedinstvenu Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca.¹¹

Od Privremenoga predstavništva do ubojstva u skupštini

Poslije mukotrpnih sporova 20. prosinca 1918., regentovim ukazom, sastavljena je prva vlada Kraljevine SHS, većinom od Srba, s predsjednikom, radikalskim predstavnikom, Stojanom Protićem.¹² Cilj vlade bio je legalizirati vladara kao kralja nove države, što je bilo prejudiciranje monarhijskoga oblika vladavine i oduzimanje autonomnih prava pokrajinskim tijelima vlasti te uvođenje centralizma, a to je pak prejudiciralo unutarnje državno uređenje. Nakon osnutka vlade, u skladu sa sporazumom sklopljenim između Narodnoga vijeća i srbijanske vlade bilo je potrebno sazvati Privremeno narodno predstavništvo (dalje PNP) kao jedinstveno zakonodavno tijelo.¹³ Manifestom regenta Aleksandra PNP je sastavljen od izaslanika srbijanske Narodne skupštine, Podgoričke skupštine, predstavnika Narodnoga vijeća te Vojvodine. U Južnoj Srbiji (Makedoniji) provedeni su izbori za poslanike. Poslanici su bili zastupljeni u sljedećem omjeru: Srbija 84, Hrvatska s Rijekom i Međimurjem 62, Bosna i Hercegovina 42, Slovenija 32, Vojvodina 26, Makedonija 24, Dalmacija 12, Crna Gora 12 i Istra četiri poslanika. Privremeno narodno predstavništvo predviđeno je kao treće, zakonodavno tijelo vlasti, međutim vlada je sustezala prava PNP-a,

⁹ H. Matković, *Povijest Jugoslavije*, str. 48–54; Bogdan Krizman, *Raspad Austro-Ugarske i stvaranje jugoslavenske države*, Zagreb 1977., str. 80–88, 163–182, 222–229; N. Engelsfeld, *Povijest Hrvatske države i prava*, str. 270–275.

¹⁰ U kratkim crtama Naputak je sadržavao: Organizaciju države može odrediti samo Konstituenta, koja će se sastati najkasnije šest mjeseci nakon ujedinjenja, vladarsku vlast do Konstituante će obnašati prijestolonasljednik Aleksandar kao regent, u provizoriju vlast ima državno vijeće kao zakonodavno tijelo i njemu odgovorna državna vlada, s time da ta vlada obavlja samo vanjske, vojne, pomorske, financijske i poslove pošte i telegrafa. Svi ostali poslovi bili su u nadležnosti pokrajinskih vlada odgovornih pokrajinskim predstavništvima pod kontrolom zajedničke vlade. Više u: B. Krizman, *Raspad Austro-Ugarske*, str. 223–224.

¹¹ B. Krizman, *Raspad Austro-Ugarske*, str. 228–229; Ivo Perić, *Hrvatska državotvorna misao u XIX. i XX. stoljeću*, Zagreb 2002., str. 367.

¹² Značajka toga razdoblja su česte promjene vlade. Od 1. III. 1919. do 22. XI. 1920. izmijenilo se šest vlada. Usp. N. Engelsfeld, *Prvi parlament*, str. 119.

¹³ Opširno o Privremenom narodnom predstavništvu u: N. Engelsfeld, *Prvi parlament Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca*.

ne sazivajući sjednice, i potencirala svoju uredbodavnu vlast. U godinu i pol dana postojanja PNP-a, od 47 predloženih zakona izglasano je samo njih 12, a najvažniji je bio Zakon o izboru poslanika za Ustavotvornu skupštinu.¹⁴

Za daljnji razvoj političkih odnosa u Kraljevini SHS bila je važna činjenica da je Stjepan Radić, predsjednik Hrvatske pučke seljačke stranke, odbio dva zastupnička mjesta dodijeljena toj stranci, čime je počela njegova višegodišnja apstinencija u radu parlamenata Kraljevine SHS. U tom razdoblju unutarnjom politikom dominiralo je pitanje uređenja države. Na jednoj strani bile su okupljene sve srbijanske stranke i Pribićevićevi demokrati u zahtjevu za centralističkim uređenjem, a na suprotnoj strani anticentralistička oporba koja nije bila jedinstvena jer su jedni zastupali (kon)federativno a drugi autonomno uređenje države.¹⁵ Te polarizacije zaoštrile su se u sljedećem razdoblju. Na izborima za Ustavotvornu skupštinu, 28. studenog 1920., sudjelovale su 22 stranke, a najviše glasova dobila je Demokratska stranka (92 mandata), potom Radikalna stranka (91), treća po broju glasova bila je Komunistička partija Jugoslavije (58) te četvrta Hrvatska pučka seljačka stranka¹⁶ (50).¹⁷ Osim navedenih, među deset najjačih stranaka u Ustavotvornoj skupštini bili su Savez zemljoradnika, Samostalna kmetijska stranka, Slovenska ljudska stranka (dalje SLS), Jugoslavenska muslimanska organizacija (dalje JMO), Hrvatska pučka i Bunjevačko-šokačka stranka, Socijaldemokratska stranka te Džemijet.¹⁸ Budući da su na izborima pobjedile anticentralističke snage, a bojeći se da bi one mogle ugroziti pitanje uređenja države, odnosno pitanje Monarhije i njezina položaja, vlada je propisala privremeni poslovnik za Ustavotvornu skupštinu. U poslovniku je bilo predviđeno da je za izglasavanje ustava dovoljna apsolutna većina, zatim da svaki zastupnik, kako bi ostvario svoje poslaničko pravo, obavezno mora položiti zakletvu

¹⁴ N. Engelsfeld, *Prvi parlament*, str. 100–103, 268–270.

¹⁵ Branislav Gligorijević, *Parlamentarne i političke stranke u Jugoslaviji (1919–1929)*, Beograd 1979., str. 46–47.

¹⁶ Nakon izbora 1920. Hrvatska pučka seljačka stranka preimenovana je u Hrvatska republikanska seljačka stranka, što odražava Radićevo stajalište o monarhijskom i centralističkom državnom uređenju. Stranka je 1925. preimenovana u Hrvatsku seljačku stranku.

¹⁷ O Demokratskoj stranci opširno u H. Matković, *Svetozar Pribićević i Samostalna demokratska stranka do šestojanuarske diktature*, Zagreb 1972. Više o radikalnoj stranci u B. Gligorijević, *Parlamentarne i političke stranke u Jugoslaviji*, Beograd 1979; Gordana Jović Krivokapić, *Oklop bez viteza. O socijalnim osnovama i organizacionoj strukturi Narodne radikalne stranke u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca (1918–1929)*, Beograd, 2002. Opširno o Komunističkoj partiji: Ivan Jelić, *Komunistička partija Hrvatske 1937–1941*, Zagreb 1972; Dušan Bilandžić i sur. (ur.), *Komunistički pokret i socijalistička revolucija u Hrvatskoj (zbornik radova)*, Zagreb 1969. Više o Hrvatskoj pučkoj seljačkoj stranci, odnosno Hrvatskoj (republikanskoj) seljačkoj stranci i Stjepanu Radiću, u: H. Matković, *Povijest Hrvatske seljačke stranke*, Zagreb 1999; Ivo Perić, *Stjepan Radić 1871–1928*, Zagreb 2003; Ivan Mužić, *Stjepan Radić u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, 3. dop. izd., Zagreb 1988.

¹⁸ B. Gligorijević, *Parlamentarne i političke stranke*, str. 89.

kralju. Time je Skupštini okrnjena suverena neograničena vlast u donošenju ustava koju je morala dijeliti s kraljem. Također, prema poslovniku, raspravljat će se i odlučivati samo o onom nacrtu ustava koji predloži Ustavni odbor.¹⁹ Ustavotvorna je skupština prvi put zasjedala 12. prosinca 1920. Od njezina rada apstinirale su Hrvatska republikanska seljačka stranka (dalje HRSS) i Hrvatska stranka prava.²⁰ U Skupštini su se iskristalizirale dvije oprečne struje: prva, kojoj su pripadale Radikalna i Demokratska stranka, zahtijevala je da se sankcionira ustavom postojeće centralističko državno uređenje, i druga, kojoj su pripadale sve ostale stranke u Skupštini i koja je smatrala da će novi ustav donijeti bitne promjene u državnom i društvenom uređenju. Ustavnom odboru predloženo je devet prijedloga ustava, no prihvaćen je samo centralistički prijedlog ustava radikalsko-demokratske vlade. Tijekom rasprave o vladinu nacrtu Skupštinu su napustili predstavnici Narodnoga kluba (Hrvatska zajednica, Hrvatska težačka stranka) te Jugoslavenskoga kluba (SLS, Hrvatska pučka stranka i Bunjevačko-šokačka stranka). Također, nakon što je proglašena Obznana, ni Komunistička partija Jugoslavije nije mogla dalje sudjelovati u radu Skupštine.²¹ Ustav koji je proizašao uglavnom iz vladina prijedloga, izglasan je unatoč okrnjenu sastavu Skupštine s neznatnom većinom 28. lipnja 1921., na pravoslavni blagdan Vidovdan. Za vladin prijedlog Ustava, osim Radikalne i Demokratske stranke, glasovali su Džemijet, JMO i Kmetijska stranka. Njihovu potporu vlada je dobila određenim koncesijama. Iako su poznate i provode se otprije, ovakve političke metode uzimaju sve više maha. Borba za vlast strančarenjem, podmićivanjem, pokretanjem korupcijskih afera radi diskreditacije političkih protivnika postali su značajka političkoga života u Kraljevini SHS.²² Takozvani Vidovdanski ustav ozakonjivao je Kraljevinu SHS kao ustavnu parlamentarnu monarhiju. Unutarnje državno uređenje bilo je centralističko, što je dodatno izraženo naknadnom Uredbom o podjeli zemlje na oblasti. Time su brisane i nivelirane dotadašnje povijesne granice i uspostavljene 33 oblasti. Zakonodavnu vlast imala je Skupština, ali ju je dijelila s kraljem. Da bi stupio na snagu, svaki zakonski prijedlog trebao je sankcionirati kralj. Na čelu upravne vlasti također je bio kralj, a obnašala ju je vlada i ministri. U razdoblju od 1921. do 1929. promijenjeno je 17 vlada. Pad dviju vlada izazvala je Narodna

¹⁹ Isto, str. 92.

²⁰ Radić je taktizirao ulaskom u Skupštinu jer je vjerovao da bi ulaskom stranke u Skupštinu mogao izgubiti povjerenje birača ukoliko se ne ispune njegovi zahtjevi za »neutralnom« hrvatskom državom koja bi onda uređena ušla u slobodnu ugovorenu zajednicu sa Srbijom i ostalim zemljama. Usp. B. Gligorijević, *Parlamentarne i političke stranke*, str. 99.

²¹ Načelno ti klubovi napuštaju Ustavotvornu skupštinu jer se ne slažu da bezuvjetno treba poduprijeti prijedlog Ustava (vladin prijedlog) koji je odobrio Ustavni odbor. Opširnije o uzrocima napuštanja rada tih klubova u: Ivo Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji: porijeklo, povijest, politika*, Zagreb 1995., str. 329–331; B. Gligorijević, *Parlamentarne i političke stranke*, str. 105–107.

²² H. Matković, *Povijest Jugoslavije*, str. 154.

skupština jer im je uskratila povjerenje. Ostale su vlade odstupile na kraljev zahtjev, što je zapravo značilo da su ovisile o kralju, dok je njihova odgovornost prema skupštini, posredno i prema građanima, bivala sve manja. U formalno-pravnom smislu Vidovdanski je ustav u određenoj mjeri učvrstio unutarnje stanje i dokinuo bezustavni provizorij.²³

Sankcionirajući centralizam kao državno uređenje Ustav je izazvao veliko protivljenje i suprotstavljanje anticentralističkih snaga. Još prije usvajanja konačnoga teksta Ustava 21. svibnja 1921. sve hrvatske stranke, HRSS, Hrvatska zajednica i Hrvatska stranka prava u proglasu hrvatskoj javnosti izrazile su jedinstveno stajalište da ne priznaju pravnu vrijednost Ustava koje je Ustavotvorna skupština donijela bez sporazuma s hrvatskim poslanicima. Taj istup smatra se početkom akcije Hrvatskoga bloka kojem je na čelu bio S. Radić.²⁴ Hrvatski blok obratio se i međunarodnoj zajednici, upozoravajući na položaj Hrvatske i štetnost Vidovdanskoga ustava, no bez uspjeha. Na skupštinskim izborima 1923. HRSS dobio je dvostruko više glasova nego na prethodnim izborima, proširivši svoje biračko tijelo na Dalmaciju i Bosnu i Hercegovinu. Novi izborni zakon, donesen još u lipnju 1922. na prijedlog vladajućih Radikalne i Demokratske stranke, koje su nastojale njime osigurati vlastite interese, ojačao je političke stranke s regionalnim i nacionalnim karakterom na što tvorcima ovog izbornog zakona nisu računali. Iako je Radikalna stranka (od prosinca 1922. do ožujka 1923. zbog sloma radikalsko-demokratske koalicije jedina na vlasti) dobila najveći broj mandata, nije imala potrebnu većinu u Skupštini. Nakon skupštinskih izbora zbližile su se opozicijske, anticentralističke stranke. Vodstvo HRSS-a, SLS-a i JMO-a formiralo je Federalistički blok, koji je postao snažnija oporba vladajućem režimu, tražeći reviziju Ustava.²⁵ Ipak, dogovor sa S. Radićem omogućio je Radikalnoj stranci da se održi na vlasti. Prema tzv. Markovu protokolu, radikali su se obvezali da neće provesti podjelu zemlje na oblasti ako HRSS nastavi s apstinencijom.²⁶ Usprkos dogovoru, dok je Radić boravio u inozemstvu, predsjednik vlade N. Pašić početkom travnja 1924. odlučio je provesti Uredbu o podjeli zemlje na oblasti.²⁷ Budući da je bio prekršen dogovor, poslanici HRSS-a prestali su se uzdržavati te su zajedno s ostalim strankama Federalističkoga bloka formirali većinu u Skupštini,

²³ Isto, str. 95–100.

²⁴ B. Gligorijević, *Parlamentarne i političke stranke*, str. 112.

²⁵ H. Matković, *Povijest Jugoslavije*, str. 154–156.

²⁶ Opširnije o tzv. Markovom protokolu, u: Jere Jareb, *Pola stoljeća hrvatske politike* (pretisak), Zagreb 1995., str. 28–29.

²⁷ Tijekom boravka u Parizu i Londonu nastojao je tamošnju javnost i političke čimbenike obavijestiti sa stanjem u Kraljevini SHS. Nakon Londona odlazi u Beč, i zatim u Moskvu, gdje je HRSS učlanio u Seljačku internacionalu. Više u: I. Perić, *Stjepan Radić 1871.–1928.*, str. 376–382.

izazivajući pad Pašićeve vlade te nešto poslije i koalicijske vlade Pašić-Pribićević.²⁸ Sljedeća, koalicijska vlada Demokratske stranke, JMO-a i SLS-a ponudila je i HRSS-u da joj pristupi, međutim na intervenciju kralja, koji je odbio potpisati ukaz o ulasku HRSS-a u vladu, ta je vlada ubrzo morala ponuditi ostavku, te je ponovno aktivirana vlada Pašić-Pribićević. Budući da ona nije imala podršku u Skupštini, raspisani su novi izbori u veljači 1925.²⁹ Mjesec dana prije tih izbora primjenom Obznane/Zakona o zaštiti države zbog pristupanja HRSS-a Seljačkoj internacionali, zabranjen je daljnji rad stranke, a njezino je vodstvo uhićeno i zatvoreno. Ipak, HRSS-u je omogućeno da sudjeluje na izborima. Osim u Dalmaciji, BiH te čak u Sloveniji, za njih je glasovalo i stanovništvo hrvatskih gradova te biračko tijelo HZ-a. Iako u nepovoljnim uvjetima otvorenih prijetnji i policijskoga sprječavanja predizbornih skupova, HRSS je osvojio više glasova nego na prethodnim izborima, ali zbog složenosti izbornoga zakona imao je nešto manji broj poslaničkih mandata (67). Budući da je takav ishod bio neočekivan, vlada je osporavala valjanost izbornih rezultata, nakon čega je oporba organizirano istupila protiv vlade Pašić-Pribićević i sastavila je parlamentarni savez – Blok narodnoga sporazuma i seljačke demokracije, koji su tvorile Demokratska stranka, HRSS, SLS i JMO. U danom političkom trenutku HRSS je zahtijevao reformu postojećega stanja, a ne njegovu korjenitu promjenu.³⁰ Takvo su stajalište i trenutačno političko stanje potaknuli kralja da ponudi suradnju S. Radiću. Priznanje političkoga sustava, temeljenog na Vidovdanskom ustavu i dinastije Karađorđević, omogućilo je HSS-u, koji je preimenovan ispuštanjem riječi republikanska iz naziva, sporazum s Radikalnom strankom i osnutak vlade tih dviju stranaka u srpnju 1925. poznate kao radićevsko-radikalna vlada. Politički zaokret HSS-a izazvao je velik odjek u javnosti, no Radić je vjerovao da će na ovom položaju HSS imati priliku za reviziju Ustava te da će Hrvatskoj osigurati povoljniji položaj u Kraljevini SHS.³¹ Budući da radikali nisu dopuštali nikakva odstupanja s dotadašnjih pozicija, i u vladi i u Skupštini dolazilo je do nerazumijevanja i sukoba između tih dviju stranaka.³² Njihova je suradnja prekinuta u veljači 1927., iako je Radić već u travnju 1926. odstu-

²⁸ U Demokratskoj stranci dolazi do razilaženja oko stava Ljube Davidovića da opoziciji treba dati određene ustupke. Svetozar Pribićević izlazi iz stranke i s istomišljenicima osniva Samostalnu demokratsku stranku, koja ulazi u koalicijsku vladu s Pašićem u ožujku 1924. Više u: H. Matković, *Svetozar Pribićević i Samostalna demokratska stranka*, str. 69–77.

²⁹ B. Gligorijević, »Parlamentarni sistem u Kraljevini SHS«, u: Aleksandar Acković (ur.), *Politički život Jugoslavije 1914–1945*. (zbornik radova), Beograd 1973., str. 378–379.

³⁰ H. Matković, *Povijest Hrvatske seljačke stranke*, str. 177–186.

³¹ H. Matković, *Povijest Hrvatske seljačke stranke*, str. 197–200; B. Gligorijević, »Parlamentarni sistem u Kraljevini SHS«, *Politički život Jugoslavije*, str. 379–380.

³² Radikali se nisu držali obveza iz sporazuma prema kojima je trebalo donijeti zakonske prijedloge o općinskim samoupravama, izjednačavanju izravnih poreza, uređenju agrarnih odnosa u Dalmaciji i o zadrugama. Usp. H. Matković, *Povijest Jugoslavije*, str. 162.

pio s mjesta ministra prosvjete. Ponovno u oporbi, HSS se približio Samostalnoj demokratskoj stranci u borbi protiv velikosrpske politike radikala. Pribičević je istupao protiv takve politike jer je uvidio da ugrožava koncepciju jedinstvenoga jugoslavenškoga naroda, a Radić se borio protiv nje za afirmaciju hrvatske nacionalne individualnosti unutar jugoslavenške zajednice. Unatoč razlikama, dvije stranke sastavile su Seljačko-demokratsku koaliciju (dalje SDK) u studenom 1927. Njezin je cilj bio poštivanje Vidovdanskoga ustava i provedba zakonitosti, a zatim daljnjom suradnjom traženje revizije Ustava.³³ Na izborima u rujnu 1927., unatoč optimističnim najavama na predizbornim skupovima, HSS je osvojio samo 61 mandat jer su birači bili razočarani političkim sporazumom s radikalima. U Narodnoj skupštini stvorila su se dva protivnička bloka: jedan vladin, u kojem su dominirale srbijanske stranke, i drugi oporbeni, s dominacijom SDK. Kada su objavljeni podatci o nejedinstvenom rasporedu poreza u državi te pri izglasavanju vladina prijedloga za izjednačavanje poreza, SDK se odlučno borio za poreznu jednakost i ravnopravnost svih krajeva. Ustao je i protiv ratifikacije Nettunskih konvencija s Italijom jer su ugrožavale hrvatske krajeve, odnosno Dalmaciju. Tijekom tih rasprava česti su bili fizički obračuni, a u tiskovinama su predstavnicima SDK upućivane uvredljive primjedbe, čak i prijetnje.³⁴ Tijekom skupštinske sjednice 20. lipnja 1928. radikalski zastupnik Puniša Račić hitcima je iz pištolja usmrtio HSS-ovce Pavla Radića i Đuru Basaričeka te ranio Stjepana Radića, Ivana Pernara i Ivana Grandu. Vlada se ogradila od zločina Puniše Račića i prikazala ga kao osamljenu političku ličnost, čije je djelo u suprotnosti s vladinom politikom.³⁵ Nakon atentata zastupnici SDK donijeli su odluku da više neće odlaziti na zasjedanje Skupštine u Beograd te su u kolovozu 1928. prihvatili rezoluciju kojom se traži preuređenje države tako da se svim nacionalnim individualitetima osigura ravnopravnost. Budući da se neposredno nakon atentata u političkim krugovima oko dvora spominjala i amputacija, u Rezoluciji je istaknuto da je cilj SDK očuvati postojeću državnu zajednicu. Stjepan Radić umro je mjesec i pol nakon atentata od posljedica ranjavanja. Njegov nasljednik na čelu HSS-a bio je Vladko Maček. Zajedno s Pribičevićem tražio je preuređenje države kao federativne zajednice s elementima konfederativnosti. Kralj, naravno, nije bio spreman na takvo rješenje.

³³ H. Matković, *Studije iz novije hrvatske povijesti*, Zagreb 2004., str. 304–305.

³⁴ I. Mužić, *Stjepan Radić u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, str. 228, 234; B. Gligorijević, *Parlamentarne i političke stranke*, str. 252–254, 256.

³⁵ Opširno o atentatu u Skupštini u: Zvonimir Kulundžić, *Atentat na Stjepana Radića*, Zagreb 1967; Bosiljka Janjatović, *Politički teror u Hrvatskoj, 1918.-1935.*, Zagreb 2002., str. 257–262; H. Matković, *Povijest Hrvatske seljačke stranke*, str. 243–260; I. Mužić, *Stjepan Radić u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, str. 234–239.

Od šestosiječanjske diktature do ubojstva u Marseilleu

Priprema diktature započela je već nakon atentata u Skupštini. Naime vodstva vladinih stranaka bila su obaviještena o kraljevu prijedlogu da se ukine Ustav i uvede izvanparlamentarni režim, ali u tom trenutku oni nisu prihvatili taj prijedlog. Stoga je kralj uvođenje diktature počeo pripremati u užim političkim krugovima.³⁶ Proklamacijom kralja Aleksandra od 6. siječnja 1929. prestaje vrijediti Vidovdanski ustav te se raspušta Narodna skupština, a kraljevim ukazom donosili su se novi zakoni.³⁷ Kao formalne uzroke uvođenja diktature kralj je naveo da je parlamentarni red i sav politički život dobivao sve više negativno obilježje te je bio ugrožen ne samo unutarnji razvitak države i naroda nego i vanjski odnosi države.³⁸ Konceptiju države nije se htjelo mijenjati, a postojeće se stanje nadalje moglo osiguravati jedino diktaturom. To potvrđuju i zakoni koji su doneseni isti dan kad je objavljena proklamacija. Riječ je o Zakonu o kraljevskoj vlasti i vrhovnoj državnoj upravi te Zakonu o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi. Oba zakona predstavljala su pravno uporište kraljeva apsolutizma. Devet mjeseci poslije Zakonom o nazivu i podjeli Kraljevine na upravna područja kralj je promijenio naziv državi u Kraljevina Jugoslavija. Dotadašnja upravna podjela na 33 oblasti zamijenjena je podjelom na devet banovina i zasebnom jedinicom Upravom grada Beograda te su opet zanemareni povijesni, nacionalni i razvojni kriterij pojedinih područja. Navedeni zakoni predstavljali su nosive stupove integralnog (unitarističkog) jugoslavenstva, novu ideologiju koju je iznjedrila kraljeva diktatura.³⁹

Mnogi su u prvom trenutku poduprli kraljev postupak. Tako je V. Maček već 7. siječnja 1929. u ime SDK pozdravio kraljevu proklamaciju, vjerujući da je kraljev postupak jedino moguće rješenje.⁴⁰ Kraljeve izjave u stranim i domaćim novinama, pa i tekst proklamacije, upućivali su na privremenost diktature, odnosno da je ona prijelazno rješenje dok se ne uspostavi »režim sposoban za život« i dok se ne osigura-ju uvjeti za »pravu demokraciju i pravi parlamentarizam«.⁴¹ Međutim nezadovoljnih

³⁶ B. Gligorijević, *Parlamentarne i političke stranke*, str. 267.

³⁷ Poblize o diktaturi i njezinim glavnim nositeljima, u: Svetozar Pribičević, *Diktatura kralja Aleksandra*, Zagreb 1990.

³⁸ H. Matković, *Na vrelima hrvatske povijesti*, Zagreb 2006., str. 304–305.

³⁹ Integralno jugoslavenstvo ili unitarističko jugoslavenstvo opširno je obrazloženo u Ljubodrag Dimić, *Kulturna politika Kraljevine Jugoslavije, sv. I*, Beograd 1996., str. 247–328; Christian Axboe Nielsen, *Making Yugoslavs: Identity in King Alexander's Yugoslavia*, Toronto 2014, str. 135–204.

⁴⁰ Više o Mačekovu odnosu prema proklamaciji, u: Ljubo Boban, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke, 1928-1941, knjiga I*, Zagreb 1974., str. 43–48.

⁴¹ Lj. Boban, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke*, str. 54; »Mome dragom narodu Svima Srbima, Hrvatima i Slovencima«, *Politika*, 6. I. 1929., br. 7430, str. 1; »Da bi sačuvao jedinstvo i budućnost Svoje Kraljevine«, *Politika*, 17. I. 1929., br. 7440, str. 1; »Narod je jedan i po srcu i po duši«, *Politika*, 25. I. 1929., br. 7448, str. 1; »Izjava Nj. V. Kralja Njujork Tajmsu«, *Politika*, 4. IV. 1929., br. 7517, str. 3.

režimom bilo je vremenom sve više. Vodstvo HSS-a izrazilo je sumnju i nepovjerenje u režim jer vlada generala Živkovića nije djelovala kao nepolitička, bila je sastavljena uglavnom od prvih ljudi iz nekadašnjih vladinih, prorežimskih stranaka.⁴² Politička i društvena potpora režimu i diktaturi bila je ograničena i ubrzo je izostala, posebice se to odnosi na najširi sloj stanovništva – seljaštvo koje je bilo opterećeno visokim porezima, dugovima, i općenito posljedicama poljoprivredne krize. (Ne)raspoloženje u narodu, pa i naznake o zahtjevima stranih vlada ili barem tiho neodobravanje potaknule su kralja Aleksandra na vraćanje na ustavnost i parlamentarizam. Presudnu ulogu odigrale su gospodarska i financijska kriza. Naime kralj nije bio spreman sam podnijeti odgovornost za stanje u Kraljevini Jugoslaviji.⁴³

Od kralja »darovani« Oktroirani ustav u rujnu 1931. formalno je označio kraj otvorene diktature. Novim ustavom kralj si je osigurao još jači položaj nego Vidovdanskim. Ustavom je osim Narodne skupštine uspostavljen i drugi dom, Senat. Zamčene su sloboda misli, sloboda tiska, udruživanja, zbora i dogovora, ali u »granicama zakona« koji ih je bitno sužavao, a zabranjeno je novo stranačko i građansko udruživanje »na verskoj ili plemenskoj ili regionalnoj osnovi«.⁴⁴ Ipak, represivan policijski aparat koji je pokazao svoju okrutnost za šestosiječanjske diktature nije posustajao. Policijski progoni i ubojstva, poput onog Milana Šufflaya, odnosno pokušaja ubojstva Mile Budaka, nisu ostavljali ravnodušnom domaću, ali niti stranu javnost.⁴⁵ Odmah nakon kraljeve proklamacije pristupilo se donošenju izbornoga zakonodavstva i raspisivanju parlamentarnih izbora. Budući da se i dalje zabranjivala svaka djelatnost na nacionalnoj osnovi, bila je istaknuta jedna izborna lista na čelu s Petrom Živkovićem, tadašnjim predsjednikom vlade i ministrom unutrašnjih poslova. Izabrani zastupnici u Narodnoj skupštini osnovali su režimsku političku stranku nespretnoga i neinovativnoga naziva Jugoslavenska radikalno-seljačka demokracija. U stranku su ušli pripadnici bivše Narodne radikalne stranke, Demokratske i Zemljoradničke stranke, JMO te disidenti iz SDK. Sredinom 1933. stranka je promijenila naziv u Jugoslavenska nacionalna stranka.⁴⁶

Nakon donošenja Oktroiranoga ustava i u promijenjenim političkim uvjetima započelo je izvjesno oživljavanje političkoga života. U studenom 1932. u Zagrebu odr-

⁴² Lj. Boban, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke*, str. 53.

⁴³ Todor Stojkov, »Unutrašnja politika vladajućih krugova u Jugoslaviji (1929–1939)«, *Politički život Jugoslavije*, str. 395.

⁴⁴ »Ustav Kraljevine Jugoslavije«, *Politika*, 3. IX. 1931., br. 8375, str. 1–3; B. Petranović, M. Zečević, *Jugoslavija 1918–1988*, str. 317.

⁴⁵ O političkom teroru i represiji više u: B. Janjatović, *Politički teror u Hrvatskoj*, Zagreb 2002; Ivana Dobrovojević, *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra: 1929–1935*, Beograd 2006.

⁴⁶ T. Stojkov, »Unutrašnja politika vladajućih krugova u Jugoslaviji (1929–1939)«, *Politički život Jugoslavije*, str. 396.

žan je sastanak Izvršnoga odbora SDK, na kojem je prihvaćena rezolucija, tzv. Zagrebačke punktacije.⁴⁷ U rezoluciji se osuđivao režim i rezultati apsolutističke politike i tražila se promjena državnopravne strukture tadašnje Jugoslavije. Zbog opasnosti za režim poduzete su sudske i policijske mjere protiv oporbenih stranaka, a V. Maček osuđen je na tri godine zatvora. Nepovoljni politički uvjeti u zemlji te promjene nastale 1934. u političkim odnosima na široj, europskoj razini, potaknule su kralja Aleksandra da obnovi odnose s predstavnicima starih političkih stranaka. Međutim razvoj režima prekinut je u rujnu 1934. atentatom na kralja Aleksandra u Marseilleu tijekom službenoga posjeta Francuskoj.

Od Namjesništva do pada vlade Milana Stojadinovića

Prema kraljevoj oporuci, Namjesničko vijeće, u kojem su bili knez-regent Pavle, senator Radenko Stanković i ban Savske banovine Ivo Perović, preuzelo je kraljevske ovlasti do punoljetnosti Aleksandrova sina Petra. Mjesto predsjednika vlade povjerenje je Bogoljubu Jevtiću. U veljači 1935. raspisani su skupštinski izbori za svibanj 1935. Uz vladinu, istaknuta je i lista Udružene oporbe, čiji je nositelj bio V. Maček.⁴⁸ Usprkos pobjedi na izborima, srušena je vlada B. Jevtića, a namjesnik knez Pavle povjerio je mandat za sastavljanje vlade Milanu Stojadinoviću, radikalskom zastupniku i ministru financija u dotadašnjoj vladi B. Jevtića. Vladinu osnovicu činili su pripadnici Glavnoga odbora radikala, SLS-a i JMO-a. Jedna od zadaća vlade bila je »umirenje duhova i stvaranje bolje atmosfere u srpsko-hrvatskim odnosima«⁴⁹. Međutim, sam sastav vlade s predstavnicima najpoznatijih stranaka iz Srbije, Bosne i Hercegovine te Slovenije »koje su imale korena u narodu« značio je svojevrstan pritisak na vodstvo HSS-a i V. Mačeka, koji se isprofilirao kao predstavnik hrvatskoga nacionalnoga pokreta.⁵⁰ Ubrzo nakon što je sastavljena nova vlada osnovana je stranka Jugoslavenska radikalna zajednica, koju su sačinjavale iste stranke koje su i ušle u vladu. Pro-

⁴⁷ Na sastanku je bio i Ante Trumbić (Hrvatska federalistička seljačka stranka), koji je sastavio nacrt rezolucije te Mile Budak kao predstavnik Hrvatske stranke prava. Usp. Lj. Boban, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke*, str. 88–89.

⁴⁸ Ovu izbornu koaliciju sačinjavale su predšestosiječanjske Demokratska, Zemljoradnička, Hrvatska seljačka stranka i Samostalna demokratska stranka, kojima se nešto poslije pridružila i Jugoslavenska muslimanska organizacija. Usp. H. Matković, *Povijest Jugoslavije*, str. 184–186.

⁴⁹ Zlatko Hasanbegović, *Jugoslavenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Jugoslavije 1929.–1941.* (doktorska disertacija), Zagreb 2009., str. 135–139; Dragan Tešić, *Jugoslavenska radikalna zajednica u Srbiji 1935–1939*, Beograd, 1997., 25–35; T. Stojkov, *Vlada Milana Stojadinovića*, Beograd, 1985., 19–25.

⁵⁰ O ulozi Vladka Mačeka kao vođe hrvatskog naroda Ante Trumbić u razgovoru sa Stankom Švrlljugom rekao je: »... od nevolje sav hrvatski svijet stiskao se rame uz rame i pravi jedan front prema Beogradu odakle dolazi ova neprijateljska najezda. To je naša organizacija sa dr Mačekom, kao vodom na čelu. On uživa politički puno povjerenje sve naše javnosti i on je to povjerenje zaslužio. On dobro vodi!

gram stranke isticao je produžetak šestosiječanjske politike, koja je dobila i sankciju u obliku Ustava iz 1931. Međutim, isticanjem posebnosti povijesnoga razvoja pojedinih pokrajina (»teritorija«) programom se istupilo protiv integralnoga jugoslavenstva.⁵¹ Takav obrat značio je taktiziranje i nastojanje da se pridobije Hrvatska i V. Maček. Vlada je pred sobom imala dva krupna politička problema: unutrašnji, odnosno rješavanje hrvatskoga pitanja, te vanjsko-politički, odnosno balansiranje između europskih sila Njemačke i Italije s jedne te Francuske i Velike Britanije s druge strane. U pokušaju da se postigne dogovor s hrvatskom stranom, i knez Pavle i M. Stojadinović nekoliko su se puta sastali s V. Mačekom. Prvi susret kneza Pavla i V. Mačeka bio je 8. studenog 1936. na Brdu kod Kranja, a sljedeće godine, 16. siječnja 1937. organiziran je razgovor s M. Stojadinovićem u Brežicama te još jedan sastanak s knezom početkom rujna. Na sastancima nije postignut dogovor o reviziji Ustava, odnosno izbora za Ustavotvornu skupštinu, koja bi donijela novi ustav, niti o uvodnju federativnoga uređenja, što je tražio V. Maček. M. Stojadinović je Mačeku u Brežicama ponudio malo rješenje – da će vlada donijeti novi izborni zakon.⁵² Međutim, kako se nije ništa učinilo na donošenju novih političkih zakona koji su bili dogovoreni, Maček je počeo pregovorati s Udruženom opozicijom (Radikalna stranka, Demokratska i Zemljoradnička stranka) o zajedničkom istupanju sa SDK. Spomenute stranke potpisale su u listopadu 1937. u Farkašiću sporazum o suradnji. Najvažniji dio sporazuma odnosi na saziv Ustavotvorne skupštine koji će donijeti novi ustav privolom većine Slovenaca, većine Hrvata i većine Srba.⁵³

Za sve vrijeme postojanja Kraljevina SHS/Jugoslavija bila je pod svojevrsnim patronatom velikih europskih sila, naročito Francuske, do ubojstva kralja Aleksandra. Za razdoblja namjesništva taj utjecaj pomalo je gubio na značenju u korist britanskog i njemačkog. Prema procjenama nekih povjesničara, Stojadinović je došao na mjesto predsjednika vlade na intervenciju Velike Britanije, odnosno britanskog veleposlanika u Beogradu.⁵⁴ Još u prvom obraćanju vlade, odnosno njezina predsjednika, najavljeno je da je vladi u cilju intenzivirati odnose i sa svim ostalim silama (misli se na Italiju i Njemačku), a pogotovo na ekonomskom planu.⁵⁵ Bila je to najava

To narod vidi, shvaća i odobrava. ...Ni ja ni niko drugi nebi imao u javnosti govoriti o hrvatskoj politici, nego jedini voda, to je Maček...«. Preuzeto iz: Lj. Boban, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke*, str. 195.

⁵¹ »Juče je prijavljena Jugoslovenska radikalna zajednica«, *Politika*, 20. VIII. 1935., br. 9787, str. 1–2.

⁵² Lj. Boban, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke*, str. 194–203.

⁵³ H. Matković, *Povijest Hrvatske seljačke stranke*, str. 362364.

⁵⁴ T. Stojkov, *Vlada Milana Stojadinovića*, str. 36–37.

⁵⁵ »Izjava pretsednika vlade g. dr. Stojadinovića«, *Politika*, 25. VI. 1935., br. 9731, str. 5.

»zatopljavanja« odnosa s Italijom te sve jačeg prodora Trećega Reicha u jugoslaven-
sko gospodarstvo.⁵⁶

S obzirom na novu konstelaciju odnosa u međunarodnoj politici, Stojadinovi-
ćeva vlada, uviđajući da je sve veća moć Trećeg Reicha i Italije prijetila i Kraljevini
Jugoslaviji, odlučila se za pragmatičnu politiku približavanja tim državama. Jača-
njem gospodarskih veza s Trećim Reichom, Stojadinovićeva vlada dovodila je Kra-
ljevinu Jugoslaviju u sve veću gospodarsku i političku ovisnost o Trećem Reichu.
Nakon sporazuma Berlin–Rim (1936), kojim je postignuta suglasnost o prvenstvu
Italije na Balkanu i Sredozemlju, ponovno pragmatično, vlada je sklopila ugovor s
Rimom (Beogradski sporazum 1937) vjerujući da je time zajamčen integritet držav-
nih granica. Takvom vanjskom politikom Kraljevina Jugoslavija na neki je način
razbila savez članica Male Antante. Da je savez mrtav, potvrdilo je neutralno stajali-
šte Kraljevine Jugoslavije o pripojenju Austrije i Sudeta Trećem Reichu, vjerujući da
tim držanjem osigurava mir na granicama.⁵⁷ Zbog vanjske i unutrašnje političke si-
tuacije vlada je odredila kako je nužno da se u prosincu 1938. održe izbori za Narod-
nu skupštinu. Osim vladine liste koju je predvodio M. Stojadinović, istaknuta je lista
Udružene opozicije na čelu s V. Mačekom, kojima se neposredno pred izbore priklju-
čio i JNS, te lista Zbor Dimitrija Ljotića.⁵⁸ Usprkos obećanjima vlade, izbori su odr-
žani prema istom izbornom zakonu kao i oni u svibnju 1935.⁵⁹ Budući da su državni
aparati, državna blagajna i tisak bili pod nadzorom vlasti, razumljivo je da je pobije-
dila vladina zemaljska izborna lista, što se pokazalo neuspjehom zbog vrlo tijesne
većine. Knez Pavle uvidio je da M. Stojadinović nije sklon rješavanju hrvatskoga pi-

⁵⁶ Geneza loših odnosa s Italijom datira još od stvaranja Kraljevine SHS, a izrazito su se pogor-
šali nakon atentata na kralja Aleksandra kada je Jugoslavija optužila Italiju i Mađarsku da su aktivno
sudjelovale u organiziranju atentata. Opširnije u: James J. Sadkovich, *Italija i ustaše 1927.–1937.*, Zagreb
2010.

⁵⁷ B. Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države 1918–1941: diplomatsko historijski pogled*,
Zagreb 1975., str. 79–87, 92–98; Jacob B. Hoptner, *Jugoslavija u krizi 1934–1941*, Rijeka 1972., str. 90–96.

⁵⁸ H. Matković, *Povijest Hrvatske seljačke stranke*, str. 386.

⁵⁹ Prema ovom izbornom zakonu bilo je potrebno postaviti zemaljsku listu, što je značilo da je
u svakom kotaru lista morala imati svog kandidata i zamjenika, a k tomu još svaki kandidat i zamjenik
trebali su ovjerovati svoje potpise kod suda u kotaru u kojem su se kandidirali. Takva ovjerovljenja često
su bili fizički sprječavana, a time je i onemogućeno postavljanje liste. Zemaljsku kandidacijsku listu tre-
balo je potpisati barem 30 predlagača iz polovice svih upravnih kotareva, što je značilo barem iz šest
banovina. Stoga je gotovo bilo nemoguće nevladinim strankama izaći samostalno na izbore, nego su se
oformile tehničke koalicije, premda im je ideološka podloga bila različita. Izborni zakon predviđao je da
se mjesta narodnih zastupnika dodjeljuju na sljedeći način: ako je zemaljska lista dobila većinu s i jednim
glasom više, automatski je dobivala 3/5 svih mandata, a ostale 2/5 po načelu razmjernog dodjeljivanja, ali
i tu je bilo nedosljednosti jer je zakonom određeno koliko pripada najjačoj listi po izbornim kotarevima.
U praksi je to značilo da, primjerice, u Hrvatskom zagorju u kotaru Klanjec narodni zastupnik postao
je vladin kandidat s 14 glasova, a ne HSS-ovac sa 7614 dobivenih glasova. Usp. Tomo Jančiković, *Hrvati
u izborima 11. prosinca 1938.*, Zagreb 1939., str. 10–13.

tanja, koje je postalo goruće i zbog međunarodne političke situacije, stoga je uz pomoć dotadašnjih Stojadinovićevih stranačkih kolega izazvao ostavku vlade i njegov pad.⁶⁰

Od stvaranja Banovine Hrvatske do sloma Kraljevine Jugoslavije

Sastavljanje nove vlade knez Pavle povjerio je Dragiši Cvetkoviću, a glavni joj je zadatak bio provesti kneževe planove za sporazum s Hrvatskom seljačkom strankom, odnosno riješiti hrvatsko pitanje. U vladinoj Deklaraciji od 16. veljače 1939. najavljeno je da je vlada prihvatila nove koncepcije nasuprot koncepciji državnoga i nacionalnoga unitarizma, dok je u izjavi predsjednika vlade u Skupštini izričito istaknut posebni hrvatski nacionalni individualitet. Nakon višemjesečnih pregovora između kneza Pavla preko predsjednika D. Cvetkovića i hrvatskoga narodnog zastupstva na čelu s V. Mačekom 26. kolovoza 1939., samo nekoliko dana prije početka rata u Europi objavljen je Sporazum Cvetković-Maček.⁶¹ Njime je dogovoreno sastavljanje nove vlade koja je imala zadaću uspostaviti Banovinu Hrvatsku. Istoga dana donesena je i Uredba o Banovini Hrvatskoj kojom je pravno reguliran politički sporazum, temeljem člana 116. Ustava iz 1931.⁶² Uredbom je naznačen teritorijalni opseg Banovine Hrvatske, dok se njezin definitivni opseg trebao odrediti pri konačnom preuređenju države. Također, Uredba je sadržavala podjelu nadležnosti Banovine i središnje vlasti, odnosno prijenos poslova s države na Banovinu.⁶³ Za bana je kompromisno postavljen Ivan Šubašić, a u novu vladu ušao je i V. Maček kao potpredsjednik te još šestoro ministara iz Seljačko demokratske koalicije (petorica iz HSS-a i jedan iz SDS-a). Kada je Cvetkovićeva vlada ponudila ostavku bila je raspuštena i Narodna skupština, koja više nije sazivana, stoga formalno-pravno Uredba nije bila ratificirana. Također nisu bili provedeni izbori za Sabor, kao narodno predstavništvo Banovine. Potpisivanje sporazuma oštro su kritizirale određene političke skupine. Srbi su smatrali da ugrožava njihove interese, a hrvatski protivnici sporazuma, među kojima su bili i neki članovi HSS-a, smatrali su da se njime dobili premalo. Najoštriji kritičari

⁶⁰ T. Stojkov, *Vlada Milana Stojadinovića*, str. 212–222.

⁶¹ Prvi susret V. Mačeka i D. Cvetkovića održao se u Zagrebu, 2. IV. 1939., drugi 15. IV. 1939., a treći 27. IV. 1939. isto u Zagrebu. Tada je potpisan i sporazum, koji je namjesništvo odbilo prihvatiti zbog teritorijalnih koncesija u Bosni u korist Banovine te zbog vanjskopolitičkih faktora. Pregovori su nastavljeni krajem lipnja te je tada postignut dogovor o teritorijalnom razgraničenju, sljedeća dva sastanka održala su se u srpnju kada je došlo do spora oko žandarmerije. Međutim pristizale su vijesti o skorom početku rata koje su navele V. Mačeka da požuri sa zaključenjem sporazuma. Usp. Lj. Boban, *Sporazum Cvetković-Maček*, Beograd 1965., str. 145–147, 158–160, 163–167, 188–189.

⁶² O sadržaju člana 116. i problemu primjene člana 116. vidjeti u: Lj. Boban, *Sporazum Cvetković-Maček*, str. 194–199.

⁶³ Lj. Boban, *Sporazum Cvetković-Maček*, str. 209.

bili su pripadnici domovinske ustaške skupine, koju je predvodio Mile Budak, jer su V. Mačeku zamjerali što nije ostvario neovisnu državu.⁶⁴

Kraj 1940. i početak 1941. obilježavale su složene vanjskopolitičke prilike. Naime Hitler je jugoslavenskoj vladi ponudio pakt o nenapadanju te ju pritiskao da uđe u Trojni pakt. U Beču je nakon dugog izbjegavanja davanja odgovora 25. ožujka 1941. potpisan pristup Kraljevine Jugoslavije Trojnom paktu. Taj čin jugoslavenske vlade izazvao je prevrat, koji je povela skupina časnika povezana s britanskom obavještajnom službom pod vodstvom generala Dušana Simovića.⁶⁵ Namjesništvo je raspušteno, knez Pavle bio je prisiljen napustiti zemlju, a V. Mačeku je ponuđeno je da uđe u novu vladu. Nakon što je dobio obećanje da će se poštivati Sporazum o Banovini Hrvatskoj, V. Maček položio je prisegu kao potpredsjednik Simovićeve vlade u Beogradu 3. travnja 1941. Međutim Hitler je na vijest o prevratu odlučio napasti Kraljevinu Jugoslaviju, a V. Mačeku je ponudio da bude na čelu samostalne Hrvatske. Takvu ponudu Maček nije prihvatio. Njemačka je napala Kraljevinu Jugoslaviju 6. travnja 1941. Nakon samo nekoliko dana obrana jugoslavenske vojske bila je razbijena i njezin predstavnik general Radivoje Janković morao je 27. travnja potpisati kapitulaciju. Njezin teritorij bio je okupiran, a podijelili su ga Nijemci, Mađari, Talijani i Bugari.⁶⁶ Budući da V. Maček nije prihvatio Hitlerovu ponudu, vlast je u dogovoru s A. Hitlerom preko njegovih predstavnika i u dogovoru s B. Mussolinijem preuzela ustaška organizacija na čelu s Antom Pavelićem.⁶⁷ Nezavisna Država Hrvatska proglašena je 10. travnja 1941. Većina HSS-ovaca nije htjela sudjelovati u takvoj vlasti te su odlučili pasivno čekati daljnji razvoj situacije.⁶⁸

Zaključak

Iako korijen ideje jugoslavenstva, odnosno zajedničke južnoslavenske države nalazi se među političkim krugovima u Hrvatskoj, ključni čimbenici njezine realizacije, Kraljevina Srbija, odnosno dinastija Karađorđević i srpska politička elita daju dinamiku političkim odnosima koji su rezultirali otrežnjenjem i razočaranjem, kako širih slojeva građana tako i hrvatskih političara, a s vremenom čak i određenoga broja onih koji su bili skloni režimu u Beogradu. Turbulentne 1920-e, koje su u unutarnjoj

⁶⁴ Lj. Boban, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke, 1928-1941, knjiga II*, Zagreb 1974., str. 178–182.

⁶⁵ Ferdo Čulinović, *Slom stare Jugoslavije*, Zagreb 1958., str. 132–140.

⁶⁶ Lj. Boban, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke*, str. 9–16, 29–63, 143; H. Matković, *Povijest Hrvatske seljačke stranke*, str. 390–419.

⁶⁷ O ustaškoj organizaciji vidjeti opširnije u: Mario Jareb, *Ustaško-domobranski pokret: od nastanka do travnja 1941.*, Zagreb 2007.

⁶⁸ H. Matković, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske: kratki pregled*, Zagreb 1994., str. 41–49.

politici obilježile smjene brojnih vlada, otežavajući (i onemogućavajući) provedbu zakonodavne, gospodarske i financijske stabilizacije, okončane su kraljev(sk)om diktaturom, ali i gospodarskom krizom. Tridesete godine XX. st. označavale su određeni pomak koji se ponajprije očitovao koncentracijom političke i gospodarske moći u Beogradu, ali i zaokretom u vanjskoj politici, odnosno otklonom od dotadašnjih, tradicionalnih saveznika. Tijekom cijeloga promatranoga razdoblja na djelu je bila i forsirana izgradnja »jugoslavenske civilizacije«,⁶⁹ što neminovno dovodi do društvenih tenzija, pogotovo ako se uzme u obzir elementarno međusobno nepoznavanje njezinih stanovnika i činjenica da je u doba Prvoga svjetskog rata oko milijun stanovnika buduće zajedničke države pripadalo neprijateljskim vojskama. Na to koliko su duboke bile političko-društvene podjele i koliko je sama država počivala na staklenim nogama upućuje podatak da se Kraljevina Jugoslavija raspala za samo 12 dana u tzv. Travanjskom ratu (6–17. travnja 1941).

LITERATURA

- »Da bi sačuvalao jedinstvo i budućnost Svoje Kraljevine«, *Politika*, 17. I. 1929., br. 7440, str. 1.
- »Izjava Nj. V. Kralja Njujork Tajmsu«, *Politika*, 4. IV. 1929., br. 7517, str. 3.
- »Izjava predsjednika vlade g. dr. Stojadinovića«, *Politika*, 25. VI. 1935., br. 9731, str. 5.
- »Juče je prijavljena Jugoslovenska radikalna zajednica«, *Politika*, 20. VIII. 1935., br. 9787, str. 1–2.
- »Mome dragom narodu Svima Srbima, Hrvatima i Slovencima«, *Politika*, 6. I. 1929., br. 7430, str. 1.
- »Narod je jedan i po srcu i po duši«, *Politika*, 25. I. 1929., br. 7448, str. 1.
- »Ustav Kraljevine Jugoslavije«, *Politika*, 3. IX. 1931., br. 8375, str. 1–3.
- Antić**, Ljubomir, »Nacionalna ideologija jugoslovenstva kod Hrvata u dvadesetom stoljeću«, u: Ljubomir Antić (ur.), *Hrvatska povijest u XX. stoljeću*, Zagreb 2006.
- Banac**, Ivo, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji: porijeklo, povijest, politika*, Zagreb 1995.
- Bilandžić**, Dušan i dr. (ur.), *Komunistički pokret i socijalistička revolucija u Hrvatskoj* (zbornik radova), Zagreb 1969.
- Boban**, Ljubo, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke, 1928-1941, knjiga I*, Zagreb 1974.
- Boban**, Ljubo, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke, 1928-1941 knjiga II*, Zagreb 1974.
- Boban**, Ljubo, *Sporazum Cvetković-Maček*, Beograd 1965.
- Bogdanov**, Vaso, Čulinović, Ferdo, Kostrenčić, Marko (ur.), *Jugoslavenski odbor u Londonu, u povodu 50-godišnjice osnivanja*, Zagreb 1966.
- Čulinović**, Ferdo, *Slom stare Jugoslavije*, Zagreb 1958.
- Dimić**, Ljubodrag, *Kulturna politika Kraljevine Jugoslavije, sv. I*, Beograd 1996.
- Dobrivojević**, Ivana, *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra: 1929–1935*, Beograd 2006.
- Engelsfeld**, Neda, *Povijest Hrvatske države i prava: razdoblje od 18. do 20. stoljeća*, Zagreb 2002.

⁶⁹ Pojam preuzet iz: Aleksandar Ignjatović, »Politika predstavljanja jugoslovenstva: jugoslovenski paviljon na Svetskoj izložbi u Parizu 1937. godine«, *Godišnjak za društvenu istoriju*, XI(2004) 2–3, str. 70.

- Engelsfeld**, Neda, *Prvi parlament Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca*, Zagreb 1989.
- Gligorijević**, Branislav, »Parlamentarni sistem u Kraljevini SHS«, u: Aleksandar Acković (ur.), *Politički život Jugoslavije 1914–1945*. (zbornik radova), Beograd 1973.
- Gligorijević**, Branislav, *Parlamentarne i političke stranke u Jugoslaviji (1919–1929)*, Beograd 1979.
- Hasanbegović**, Zlatko, *Jugoslavenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Jugoslavije 1929.–1941*. (doktorska disertacija), Zagreb 2009.
- Hoptner**, Jacob B., *Jugoslavija u krizi 1934–1941*, Rijeka 1972.
- Ignjatović**, Aleksandar, »Politika predstavljanja jugoslovenstva: jugoslovenski paviljon na Svetskoj izložbi u Parizu 1937. godine«, *Godišnjak za društvenu istoriju* (Beograd), XI(2004) 2–3, str. 65–84.
- Jančiković**, Tomo, *Hrvati u izborima 11. prosinca 1938.*, Zagreb 1939.
- Janjatović**, Bosiljka, *Politički teror u Hrvatskoj, 1918.–1935.*, Zagreb 2002.
- Jareb**, Jere, *Pola stoljeća hrvatske politike* (pretisak), Zagreb 1995.
- Jareb**, Mario, *Ustaško-domobranski pokret, Od nastanka do travnja 1941.*, Zagreb 2007.
- Jelić**, Ivan, *Komunistička partija Hrvatske 1937–1941*, Zagreb 1972.
- Jović Krivokapić**, Gordana, *Oklop bez viteza. O socijalnim osnovama i organizacionoj strukturi Narodne radikalne stranke u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca (1918–1929)*, Beograd 2002.
- Krizman**, Bogdan, *Raspad Austro-Ugarske i stvaranje jugoslavenske države*, Zagreb 1977.
- Krizman**, Bogdan, *Vanijska politika jugoslavenske države 1918–1941: diplomatsko historijski pogled*, Zagreb 1975.
- Kulundžić**, Zvonimir, *Atentat na Stjepana Radića*, Zagreb 1967.
- Matijević**, Zlatko, »Sirenski zov Balkana. Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu (1918./1919.)«, u: Tomislav Jonjić, Zlatko Matijević (ur.), *Hrvatska između slobode i jugoslovenstva* (zbornik radova), Zagreb 2009., str. 15–54.
- Matijević**, Zlatko, »Narodno vijeće Slovenaca Hrvat i Srba u Zagrebu, Osnutak, djelovanje i nestanak (1918./1919.)«, *Fontes: izvori za hrvatsku povijest*, (2008) 14, str. 35–66.
- Matković**, Hrvoje, *Na vrelima hrvatske povijesti*, Zagreb 2006.
- Matković**, Hrvoje, *Studije iz novije hrvatske povijesti*, Zagreb 2004.
- Matković**, Hrvoje, *Povijest Hrvatske seljačke stranke*, Zagreb 1999.
- Matković**, Hrvoje, *Povijest Jugoslavije: 1918–1991, hrvatski pogled*, Zagreb 1998.
- Matković**, Hrvoje, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske, Kratki pregled*, Zagreb 1994.
- Matković**, Hrvoje, *Svetozar Pribićević i Samostalna demokratska stranka do šestojanuarske diktature*, Zagreb 1972.
- Mužić**, Ivan, *Stjepan Radić u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, 3. dop. izd, Zagreb 1988.
- Nielsen**, Christian Axboe, *Making Yugoslavs: Identity in King Alexander's Yugoslavia*, Toronto 2014.
- Paulova**, Milada, *Jugoslavenski odbor, povijest jugoslavenske emigracije za svjetskog rata od 1914–1918.*, Zagreb 1925.
- Perić**, Ivo, *Stjepan Radić 1871–1928*, Zagreb 2003.
- Perić**, Ivo, *Hrvatska državotvorna misao u XIX. i XX. stoljeću*, Zagreb 2002.
- Petranović**, Branko, **Zečević**, Momčilo, *Jugoslavija 1918–1988.*, *Tematska zbirka dokumenata*, Beograd 1988.
- Pribićević**, Svetozar, *Diktatura kralja Aleksandra*, Zagreb 1990.
- Sadkovich**, James J., *Italija i ustaše 1927.–1937.*, Zagreb 2010.
- Stojkov**, Todor, »Unutrašnja politika vladajućih krugova u Jugoslaviji (1929–1939)«, u: Aleksandar Acković (ur.), *Politički život Jugoslavije* (zbornik radova), Beograd 1973.
- Tešić**, Dragan, *Jugoslavenska radikalna zajednica u Srbiji 1935–1939.*, Beograd 1997.

OVERVIEW OF GENERAL POLITICAL CONDITIONS IN THE KINGDOM OF SERBS, CROATS AND SLOVENES / YUGOSLAVIA

Ivana Žebec Šilj

The Institute of Social Sciences Ivo Pilar, Zagreb
ivana.zebec@pilar.hr

ABSTRACT: On the occasion of the hundredth anniversary of the unification of the State of Slovenes, Croats and Serbs with the Kingdom of Serbia the article shows the political situation and relations during the interwar period in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes and the Kingdom of Yugoslavia. The article presents a panoramic overview of the Yugoslavian interwar history, and since that period is rich in significant events the attention is given to a few so-called focal points. Chronologically, the article starts with World War I and ends with the collapse of the Kingdom of Yugoslavia.

Keywords: *Kingdom of Serbs; Croats and Slovenes; Kingdom of Yugoslavia; St. Vitus's Day Constitution; dictatorship; King Alexander; Octroic Constitution; centralism; integral Yugoslavism*



Članci su dostupni pod licencijom Creative Commons: Imenovanje-Nekomercijalno (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>). Sadržaj smijete umnožavati, distribuirati, priopćavati javnosti i prerađivati ga, uz obvezno navođenje autorstva, te ga koristiti samo u nekomercijalne svrhe.